

Aeg ja kosmos

Hilisantiikaja kosmoloogia zoomorfne mälestusmärk

Nikolai Sivkov

Teesid: Lääne-Bulgaariast leitud jääraepa-kujuline protoom esindab antiikajast pärit (2.–4. sajand pKr) lunisolaarkalendrit. Sellele talletatud infol on kalendaarne, kosmoloogiline ja kosmagooniline iseloom. Tähistatud on sünoodiline, sideeriline ja drakooniline kuu, lunaar-, solaar- ja drakooniline aasta, samuti aastaajad. Selle protoomi ühte kujutist võib tõlgendada ka Lohe tähtkujuna, kusjuures fikseeritud on ekliptika põhjapooluse asukoht. Sümboolselt on esitatud seitse tähte, mis olid tuntud esimese aastatuhande alguses: Päike, Kuu ja viis planeeti. Astronoomilise maailmatelje idee ja ekliptilise keskpunkti olemasolu tähendab, et jääraepa-kujulise kalendri loojad käsitlesid seda kui maailma sakraalset keskpunkti, maailmamäe ja maailmapuu zoomorfilist mudelit. Seda oletust kinnitavad protoomi struktuurilised iseärasused, mis kujutavad mütoloogilisi olendeid ja kosmagoonilise sisuga stseene. Nimetatud artefakt esitab üldistatud ja sünkretiseeritud interdistsiplinaarse maailmapildi, kasutades astronoomilisi, mütoloogilisi ja kalendaarseid väljendusvahendeid. Antiikajal käsitleti aega ja ruumi ühtse tervikuna kui jumalikku alget, mis on seotud maailmaruumi ja selle jumaliku olemusega. Kalender on katse mõtestada aja tsüklilisust ja kasutada seda maises elus.

Märksõnad: ekliptiline keskpunkt, jääraepa-kujuline protoom, kalender, põhjapoolus, tähtkujud

Sissejuhatus

Umbes pool sajandit tagasi (1962. aastal) kaevasid kaks kohalikku elanikku Balkani keskmes 20 kilomeetrit Sofiast lõuna pool asuvas Bosneki mägikülas välja ebatavalise eseme – savist jääraepa (42.4833 N, 23.1833 E) (Radonov 1965: 53). Koonilise piseseme kõrgus oli 19 sentimeetrit, põhiosa pikkus 13 sentimeetrit. Jäära keha ei leitud. Seda ei olnudki. See oli protoom – kultusesse. Kunagi minevikus oli leiukohas nähtavasti asunud antiikpühamu, hiljem oli selle kohale ehitatud kristlik kirik. Arheoloogid dateerisid leiu 2.–4. sajandisse, selle lähedusest leiti veel mõned esemed: bareljeefne Mithra kujutis, linnukujuke, samuti rooma ja traakia mündid (Mitova-Džonova 1983: 22).

Illustratsioon 1–3. Jäärapea vasak (1), tagumine (2) ja parem külg.
Fotod Perniku ajaloomuuseumist, 2007.

Bosneki küla asub koobaste ja allikate poolest tuntud Vitoša (traaklastel Skombros) mäe läänenõlval.

2.–4. sajandini kuulus Balkani keskosa Rooma impeeriumi koosseisu (Traakia provints), seda asustasid peamiselt traaklased, kuid eri aegadel on neist paigust läbi käinud ka makedoonlased, roomlased, keldid ja goodid (Gerov 1961: 254, Danov 1969: 110–111). Seetõttu jääb kuhu etniline päritolu vaieldavaks. Algselt seostasid uurijad kujukest keltidega, arvates selle nn keldi kultusfiguuride hulka (Gerassimov 1960: 188–189; Mikov 1932: 186). See seisukoht sai aga hiljem kriitika osaliseks, sest kivist ja savist jäära- ja hobusekujulisi protoome on leitud ka Balkani poolsaare nendes osades, kus puuduvad jäljed keldi asustusest või pärinevad need 3.–1. sajandini eKr aset leidnud keldi invasioonide eelsest ajast (Domaradski 1984: 146–149). Arvestades leiu asukohta, dateeringut ja leitud eseme semantilisi iseärasusi võime oletada, et see kuulub traakia kultuuri mälestiste hulka, kuid välistada ei saa ka sünkretistlikku päritolu.

Analüüsi tulemusel selgus, et Bosneki küla jääraprotoom kujutab endast antiikset parapegmaatilist¹ tüüpi lunisolaarkalendrit.

Kalender

Esitan kalendrisüsteemi lühikirjelduse (Sivkov 2005: 353–359).

Protoomi kehal on arvukalt kahte tüüpi märke – sisselõiked ja parapegmaatilised uured (kokku 265). Need ei paikne kaootiliselt, vaid on jagatud seitsmesse ühesugusesse märkide rühma, mis moodustavad neli plokki.

Esimene plokk – jäära selg: sälgud, kolm parapegmat.

Teine plokk – jäära küljed ja sarved: sälgud.

Kolmas plokk – jäära esiosa: sälgud.

Neljas plokk – jäära pealagi: viljaterade jäljed.

Praktilistel eesmärkidel kasutati peamise kalendaarse instrumendina kolme esimese ploki parapegmat:

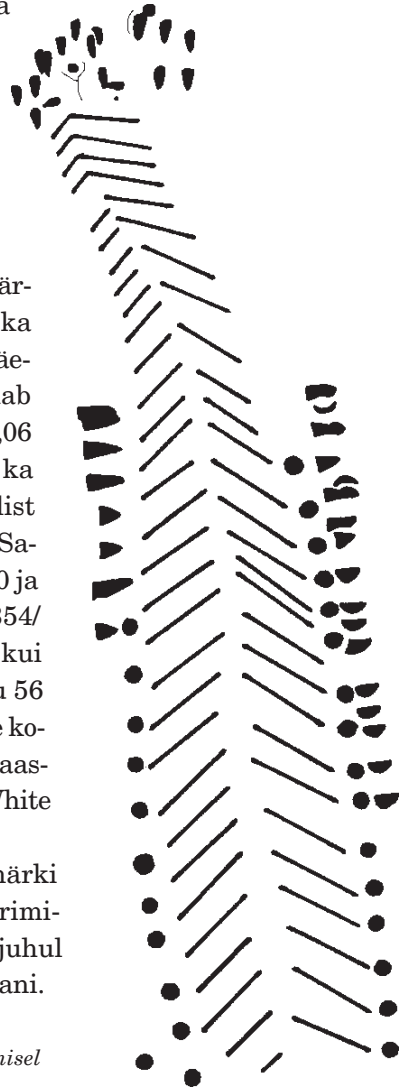
1. Parapegma A (suur parapegma), mis oli paigutatud piki jäära selga (paremal ja vasakul) koosneb 28 märgist (ümmargused uurded) [16+(11+1)].
2. Parapegma B (väike parapegma) on paigutatud jäära külgedele ja peale (silmad, ninasõõrmed) ning koosneb 9 märgist (2+3+4).
3. parapegma C (kuukaar) paikneb piki jäära selga ning koosneb 22/23 märgist (15+7/8). Erinevalt teistest parapegmadest ei koosne see rühm ümmargustest, vaid kuu-sirbi-kujulistest augukestest.

Tõenäoliselt torgati neisse aukudesse päevi, nädalaid, kuid ja aastaid märkivaid pulki.

Parapegma A (16+11+1) ja osa parapegma B märkidest (3+2) võimaldavad lugeda nii lunaar- kui ka solaaraasta kuude päevi, vastavalt 29/30, 30/31 päeva. Arvude 29 (27+2) ja 30 (27+3) summa annab kahe sünoodilise kuu päevade arvu ($29,53 \times 2 = 59,06$ ööpäeva). Kaks sünoodilist kuud on märgitud ka löigetena jäära seljal (31+28), kaksteist sünoodilist kuud moodustavad lunaaraasta (354/355 päeva). Samal ajal annab märkide kombinatsioon $28+2=30$ ja $28+3=31$ võimaluse pidada arvet solaaraasta (354/355 päeva) 12 kuu üle.² On märkimisväärne, et kui käia need 28 lohku läbi kaks korda, saame arvu 56 – Stonehenge'i Sarsenite varjutustetsükkel, mille kohaselt korduvad kuu- ja päikesevarjutused iga 56 aasta järel 3–5päevaste kõikumistega (Hawkins & White 1984: 180–182).

Parapegma C (kuukalender) sisaldab 22/23 märki (15+7/8). Antiikajal lisati aasta pikkuse reguleerimiseks kuukalendrisse perioodiliselt liigkuu.³ Sel juhul varieerus lunaaraasta pikkus 354–376/377 päevani.

Illustratsioon 4. Jäärapea tagumine osa ja pealagi. Joonisel on näha parapegma A ja C jäära seljal.

Protoomi kere esiosas paiknevad kaks iseseisvat märgirühma. Vasakul pool vastab lõigete hulk kuude arvule aastast (12/13). Parema poole lõigete arv (18/19) võib olla seotud aastatega ja seda saab interpreteerida sõltuvalt olukorrast metoonilise tsükli (19 aastat) või varjutuste saarose tsükli (18 aastat + 10/11 päeva) või kuusõlmede nihkumisperioodina ekliptikal (18 aastat + 222 päeva). Nendest variantidest kõige tõenäolisemaks võib lugeda päikese- ja kuu-tsükli 19aastast kombinatsiooni (Selešnikov 1985: 105), kuid ka teised kaks ajavahemikku olid kalendri koostajatele tõenäoliselt sama hästi teada.⁴ Preestrite oskus ennustada päikese- ja kuuvarjutusi põhines saarose (eriti nn kolmekordne saaros *exeligmos* – 19756päevane intervall, mille järel kordub enamvähem täpselt iga varjutus) tundmisel. Teades umbes 54 aasta jooksul toimunud varjutuste aegu, on võimalik ennustada varjutusi paljude saaroste vältel.

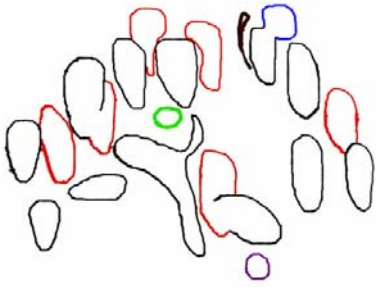
Sälgud jäära sarvedel kombinatsioonis taimornamenti meenutavate sälkudega külgedel sisaldavad oletatavasti teavet kolme troopilise aastaaja kohta ja kultuspühade daatumeid.

Hoolimata kalendaarse teabe mitmekülgisusest ei leia me arvu, mis vastaks lunaar- (364) või solaaraasta kuupäevade arvule. Kuupäevi saab välja arvutada vaid kaudselt. Siiski on protoomil kokku 265 märki, mis vastab Plutarchose käsitluses maaviljelusaasta apolloonilisele päevade arvule ($29,53 \times 9 = 265,77$).⁵ Samal ajal on talvine (dionüüsiline) osa aastast justkui jälgimise alt välja jäetud.⁶ See väljendub nii kolme talvekuu märgistuse puudumises kui ka eseme konstruktsioonilistes iseärasustes. Aasta talvist osa tähistava metssea kujutis, mis oli seostatud jääraga, on peidetud protoomi põhja alla.

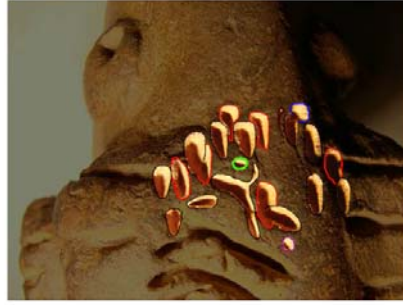
Kronoloogiliselt kuulub see arheoloogiline mälestis 2.–4. sajandisse pKr. Antiikajal kasutati ja koostati kalendreid peamiselt kindlal praktilisel eesmärgil (majanduslikul või kultuslikul) ja need ei hõlmanud kogu aastat, vaid kajastasid üksnes teatud perioode, mis olid seotud maaharimis- ja loomakasvatustsüklitega või inimese ja sootsiumi elu rituaalsete aegade (Hesiodos 11: 383–404; Varro 1963; Bickerman 1985:23; Opperman 1984: 126).

Kosmoloogia

Asjaolu, et agraarühiskonnas reguleerisid aega loodustsüklid, määras ka inimese teadvuse struktuuri. Traaklased, aga ka daaklased ja sküüdid mõtlesid kosmoloogiliselt (Rajevski 1977: 62, Akišev 1984: 79). Ajaarvamine oli iidsetest aegadest peale püha akt. Kosmos kui püha reaalsus oli seotud kosmilise ajaga (aastaga, suure aastaga), ja maine kalender, mida kasutati kosmilise aja mõõtmiseks, väljendas jumaliku alge ja maise reaalsuse ühtsust – inimese sidet

Illustratsioon 5.1. Jäara pealagi. Viljaterasid meenutavate märkide kontuurid jäara pealael.

Illustratsioon 5.2. Jäara pealagi. Foto Perniku ajaloomuuseumist, 2007.

looduse ja kosmosega (Eliade 1998: 12). Selle kalendri orientiiriks olid taevast ja taevakehade (Päikese, Kuu ja planeetide) liikumine.

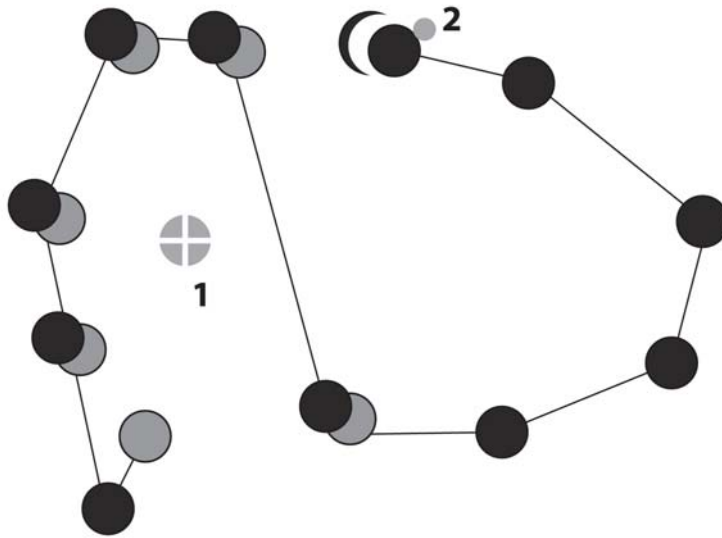
Jäärakujulise kalendri pealael on veel üks 17 teravilja seemneid (oder?) meenutavast märgist koosnev rühm. Märgid paiknevad S tähe kujuliselt ja meenutavad stiliseeritud linnupead. See võib olla Zeusi ja Apollo linn kotkas või kukk. “Linnu” keha väändub (V-kujulised löiked jäara seljal) justkui sulelise mao keha. Sellepärast on kõige tõenäolisem, et meie kätte on sattunud müütiline polümorfne olend, mis ühendab linnu ja reptiili omadused – greif või lind-madu.⁷

Illustratsioon 6. Ekliptika põhjapoolus, Väike Vanker ja Lohe.

Illustratsioon 7. Ekliptika põhjapoolus, Väike Vanker, Lohe ja Maa põhjapoolus viimaste millenniumite jooksul.

Illustratsioon 8. Ekliptika põhjapoolus Lohe tähtkujus jäära protoomi pealael. 1– ekliptika põhjapoolus, 2 – maailma keskpunkt 2.–4. sajandil pKr.

Selle rühma märkide konfiguratsioon ja arv vastab Lohe tähtkuju põhitähtede arvule ja konfiguratsioonile. Erinevus peitub kujutise paremas osas asuvas kahes äärmises “tähes”. Võib-olla kuuluvad nad teise tähtkuju, Väikese Vankri juurde (tähed Beeta ja Gamma). Greifi silm vastab ekliptikal Lohe tähtkujus põhjapooluse asukohta märkivale punktile.⁸ Esimese aastatuhande alguses asus põhjapoolus Väikese Vankri tähtkuju Beeta läheduses. Võimalik, et just põhjapoolus on markeeritud süvendina selle rühma äärmise (eelviimase) märgi kohal.

Sel juhul on täiesti mõistetav ka “Päikese” ja “Kuu” (jäära silmad),⁹ samuti juba Plutarchose ajast teada oleva viie planeedi (Merkuur, Veenus, Mars, Jupiter ja Saturn) märkimine linnu pea kujul jäära külgedel ümber väikese parapigma (B) uurete (2+2+3).¹⁰ Planeetide liikumise visuaalne trajektoor kulgeb ekliptika lähedal, sellepärast on nende paiknemine ümber ekliptika pooluse täiesti põhjendatud.

Astronoomilisi objekte ei kujutata protoomi kehal juhuslikult. Kaks tuhat aastat tagasi asus kevadise pööripäeva ja antiikkalendri aasta alguse punkt ka traaklaste kalendris just Jäära tähtkujus (Ovidius: X 165), mis teeb jäära kujust kosmilise ja maise aasta alguse ja otsa.

Kosmogoonia

Kui meie oletus on õige, kajastub jäärakujulisel kalendril maailma kaks põhitelge (Morozov 1977–2004: eessõna), aga protoom ise kujutab endast maailma keset, Balkani poolsaare selle osa püha omfaalost kaks tuhat aastat tagasi.¹¹ Artefakt meenutab omfaalost ka oma vormilt: koonus või vähendatud mäe – maailmamäe – mudel.

Protoomi külgedele on lõigatud keeruline taimornament kahe “puu” kujul. Puude oksad sihivad vastassuunda: paremal pool alla ja vasemal pool üles. See loob kahetise mulje. Meie ees on kas kaks eraldi puud, mis kasvavad vertikaalses mõttes eraldi suundades või üks puu, mille latv on üleval ja juured all (Zehren 1976: 122). Mõlemal juhul assotsieerub see maailmapuu iidse kosmogoonilise kujutisega.

Maailmapuu vertikaal jaguneb teatavasti kolmeks: ülemises osas elavad linnud, keskmises rohusööjad, alumises kiskjad ja roomajad.

Käesoleval juhul on olemas kõik maailmamudeli konstruktsioonelemendid, kuid kolmeosaline struktuur on taandatud kaheosaliseks. Jäär kujutab endast keskmist piirkonda. Ülemist ja alumist piirkonda esindab greif – mõlema teispoolse maailma zoomorfne kehastus lind-madu, samamoodi nagu lindu ja lövi ühendav greif sküüdi kunstis (Rajevski 1985: 150). Selline seos ning greifi kujutamise mao kerega röövlinnuna oli iseloomulik nii traaklastele kui ka nendega suguluses olevatele daakia hõimudele (Tšivjan 1984: 47; Nikulitse 1987: 154–155; Marazov 1992b: 12, 29).

Olemas on ka “lõhkirebimise” stseen, mis esines sageli antiikkultuuris maailmapuu kujutamisel.¹² Selliseks stseeniks võib lugeda greifi ja jäära vastastikust asendit. Stiliseeritud greif on jäära seljas ründava kiskja asendis. “Ohverdamise” semantikat kinnitab kaudselt ka greifi künnete vahel oleva sarvilise looma (lamba?) kujutis protoomi alumises osas.¹³

See tähendab, et seda arheoloogilist artefakti võib tõlgendada maailmamäe, maailmapuu või nende zoomorfse väljendusena (Jevsjukov 1988a: 75). Maailmakeskme kolmeosaline kosmiline struktuur on sellel kodeeritud kolmes plaanis – ruumilises, zoomorfses ja narratiivses (Marazov 1992a: 10).

Kosmogoonia sisaldab võrdselt maailma ja aja loomist. Maailma tsükliline taassünd toimub koos aja tsüklilise taassünniga. Et kosmogoonia on igasuguse loomise arhetüüp, on kosmiline aeg igasuguse aja näidismudel. Maailma arhetüübi olek on mütologiseeritud. Sattudes sellesse maailma kui sakraalsesse teksti, mütologiseeruvad reaalsed objektid automaatselt (esmise mütologiseerumise aste) (Tšivjan 1984: 50–51). See nähtus on täiel määral omane ka antiikaja kalendritele.

Aeg on sama reaalne ja materiaalne kui kogu ülejäänud maailm. Seda võib korrastada ja jagada, – nii toimivad jumalad maailma loomisel. Sellepärast on kalendaarse ajaarvamise puhul astronoomiline ja mütoloogiline aspekt omavahel tihedalt seotud ja täiendavad terviklikku maailmapilti. Bosnekist leitud jääral on üks ja sama teave dubleeritud mitme väljendusvahendiga, sageli mitmekordselt. Maailmakeskme astronoomiline ja mütoloogiline interpretatsioon on vaid selle üks näide.

Näiteks vastab kalendrimärkide üldarv (265) aasta apolloonse osa üheksale sünoodilisele kuule (kalendaarne aspekt). See annab tunnistust, et antud kalender lähtub maaharijatest ja aluseks on võetud aasta see osa, mis on seotud viljakasvatusega. Kosmoloogilises plaanis võib seda teksti tõlgendada teisiti. Jäära peas on greifi silm paigutatud märgi Y hargnemiskohta. Arvestades joonise üldist stiliseerimisastet võib üpsiloni võrrelda Luige tähtkujus hargneva Linnutee sümboolse kujutisega, sellisena võib Linnuteed näha öötaevas üheksa kuud aastas, märtsist novembrini. See ei ole aga kujutise ainus võimalik interpretatsioon.

Lõpuks kolmas võimalik aspekt – kosmogooniline. “Kotka” pea on protoomil asetatud kõige kõrgemale ja selle kujutamiseks on kasutatud teraviljaseemneid (oder?), mis vastab suvisele pööripäevale. Kotkast loetakse valgusejumala Apolloni, aga ka äikesejumala Zeusi linnuks. Selle vastu, protoomi põhja on, nagu juba mainitud, varjatult paigutatud ktooniline olend – metssiga, viljapõldude hävitaja, kes markeerib aasta talvist “dionüüoslikku” osa ja sellele vastavat talvist pööripäeva (Marazov 1992b: 349).

Selliselt on kaose ja kosmose tsoon maailmatelje struktuuris teineteisest eraldatud kui ülemine ja alumine, nähtav ja nähtamatu, päikeseline ja maalune, ning koos moodustavad nad ühtse kosmogoonilise terviku, mis tsükliliselt muutub ühest teiseks suremise ja ülestõusmise akti kaudu.

Teine näide mitteverbaalse sakraalse teksti mitmeplaanisusest on protoomis fikseeritud jäära enda roll ja koht maailmamudelil.

Suvised (või aasta apolloonse osa) ja talvised (aasta dionüüosliku osa) pööripäeva vastastikuseid seoseid tasakaalustab Jäära kui kevadise ja sügisese pööripäeva, maaviljelusaasta alguse ja lõpu sümboli kohalolek (kalendaarne plaan).

Ehkki kaks tuhat aastat tagasi nihkus kevadpunkt Jäära tähtkujust Kaladesse, on Jäära tähtkujuga jäänud antiikkalendri alguseks. Sodiaagitähtkujuna, milles kaks tuhat aastat tagasi asus ekliptika ja taevaekvaatori lõikumispunkt, st kevadine pööripäev, markeerib Jäär artefakti loomise aega ning ühiskondlike kultuure ja maailmavaateid sel ajal (kosmoloogiline aspekt).

Antiikmütoloogias on jäär tavaliselt vahendaja, kes rändab mööda maailmapuud ning sätestab inimeste ja teispoelse maailma suhteid (Chevalier & Gheerbrant 1996: 111–112). Sellises hüpotaasis oli jäär vanade traaklaste ja

kreeklaste ettekujutustes inimeste ja taevaste asukate vahemehe, surnute hingi teispoolsusse saatva jumala Hermese ratsaloom.¹⁴ Käesoleval juhul ei ole jäära kuju piiratud kosmilise kontaktisiku rolliga, kuigi ka see on olemas. Jäär on maailmamudeli enda ja selle keskme vahevariant.¹⁵ “Mudeli” esitamine vaid peana ilma ülejäänud kereosata (*pars pro toto*) on seletatav asjaoluga, et antiikühiskonnas ei olnud looma maharaiutud peal üksnes falloslikku tähendust (Onians 1989: 232), vaid see märkis ka ohvritoomist, mis taas assotsieerub kosmose perioodilise hukkumise ja taassünniga ning aastaaegade vaheldumisega looduses (Marazov 1992b: 372; Frazer 1980: 477–484; Tsivjan 1989: 119) (kosmagooniline aspekt).

Balkani rahvad ohverdavad tänini jäära nii pulmade kui ka matuste puhul, see tähendab ühest sotsiaalsest staatusest teise või ühest maailmast teise ülemineku riitustes (Marazov 1992b: 117–119). Jäärakultus on seotud ka kalendaarse tsükli piire tähistavate jõulupühade ja kevadiste kommetega. Igal aastal ööl vastu 14. jaanuari tõmbavad Lääne-Bulgaarias lambanahad ülle ja -maskid pähe survad – talvise külakarnevali maskisandid. Jüripäeval, Juliuse kalendri järgi 23. aprillil ohverdatakse lambaliha.¹⁶ Selles kristlikus karjakasvatatajate ja maaharijate pühas on sügaval peidus iidised paganlikud jooned. Rahvakalendris on jüripäevaga seotud kevade algus ja looduse ärkamine. Antiikajal tähendas see hierogaamiat (komplementaarsete algete püha abielu), millega kaasnes ka kohustuslik ohvrijäär (Marazov 1992b: 183–185). Bulgaaria folklooris on kristliku püha Jüri kui “hundikarjuse” (Lossev 1957: 282) kõrval säilinud antiikaja Hermese vahendajaroll ja šamanistlikud funktsioonid. Isegi kui jätta kõrvale leitud jäära maailmakeskme tähendus, jätkab kuju sel moel sootsiumi elus endiselt oma rolli vahendajana ruumis ja ajas.¹⁷

Viimaks püüdkem vastata küsimusele, kuhu vaatab Bosnekist leitud jäära. Esmapilgul tundub, et sellele küsimusele ei ole vastust. Kuid astronoomia võib aidata meil seda leida.

Bulgaaria rahvalauludes võib leida kirjelduse pühast Jürist, kes saadab lahkunute hingi teise ilma nagu seda tegi Hermes oma jääraga.

Arheoloogid on avastanud, et vanades lambaga maetud kalmetes “vaatavad” lambad läände, surnute riigi poole (Nesterov 1990: 83; Smirnov 1964: 215–216). Lohe tähtkuju asend jäära pea peal ida-lääne teljel viitab nähtavasti ajale, mil päikese loojumisel läände loojub ka Jäära tähtkuju – mai esimene dekaad, mil Gregoriuse kalendris tähistati jüripäeva. Sel päeval siirdub Hermese müütiline jäära esivanemate maale, teispoolsusse. Ta tuleb sealt tagasi ida suunast septembri lõpus või oktoobri alguses. Sinna “vaatavad” lamaste pead valahhide¹⁸ poolt kurgaanidele pandud postide otsas. Ring on sulgunud.

Kosmogooonias tähendab Jäära tähtkuju kõiksuse lõppu ja uut algust. Maailma lõpp (kreeka keeles *aeon* – ‘igavik’) saabus antiikinimese ettekujutuste kohaselt iga kalendritsükli lõppemisel, sest tema silmis polnud aeg lineaarne ja profaanne, vaid tsükliline ja doktrinaalne (Fol 1998: 93; Eliade 1995: 29–30). Jäära aeg tähendab pideva tagasipöördumise aega, surma kaudu tagasipöördumist.

Kalendaarsele tsüklile on vaja lisada veel pretsessioonitsükkel. Selles mõttes seisab Jäär nagu jumal Janus mitte üksnes kahe maailma ja kahe aastaaja, vaid ka kahe ajastu piiril.

Kristluse tärgkamise ajastul sai temast üks tulevase maailmareligiooni esimesi sümboleid,¹⁹ kuni pretsessioon nihutas ta eemale ja Jäär loovutas kosmilise samba ja omfaalose koha Kaladele.

Kommentaariid

- ¹ Parapegma (kreekakeelsest sõnast *parapegma* – ‘nimekiri’, ‘ülestähendus’, ‘kalender’ – vanimat tüüpi astronoomiline kalender, kivist plaat sisselõigetega, millesse torgati pulki, märkimaks jooksva kuu kuupäevi. Kreekas oli selline parapegma paigutatud Ateena keskele 432. aastal eKr (Selešnikov 1985: 111).
- ² 12 kuud, mis koosnesid 28 päevast, võisid koos 30-päevase 13. kuuga moodustada iseseisvalt 366-päevase lunaaraasta. Samalaadsed kalendrid on teada Kesk-Aasia maaharijatelt juba neoliitikumi ajast (Levin 1982: 33–34).
- ³ Numa Pompiliuse aegadest (7. sajand eKr) pärit Vana-Rooma kalendris koosnes liigkuu (mercedonius) näiteks 22 või 23 päevast (Selešnikov 1985: 57).
- ⁴ 222-päevast intervalli saab mõõta suure ja väikese parapegma abil: $(28+9) \times 6 = 222$.
- ⁵ Protoomil olevate märkide üldarv (265) vastab lunaaraasta üheksale kuule $(29,53 \times 9 = 265,77)$, mida Plutarchos nimetab aasta apollooniliseks osaks. Teine, lunaaraasta dionüüsiline osa (ülejäänud kolm kuud) jääb varjatuks (Plutarchos 1978: 245).
- ⁶ Bosnekist leitud kalender ei ole ainus omataoline. Tuntud Romuluse kalendris (8. sajand eKr) kajastub aasta kaheteistkümnest kuust vaid kümme (304) päeva.
- ⁷ Nimetus greif on selliste olendite puhul tinglik. Greif on pärit kreeka mütoloogiast. Klassikaliselt kujutatakse kreeka greife fantastiliste polümorfsete olenditena, kellel on tiivulise lövi keha ja röövlindu pea, mida ehivad kõrvad, mis sageli keerduvad sarvedeks (Zamarovski 1994: 118; Smirnov 1964: 215–216). Vrd Gradešnitsast on leitud pronksaplikatsioon, mis kujutab kotkas-greifit (Nikolov 1984: 74). Adžigolast (Rumeenia) leitud Traakia kurgaani jalam kujutab vasakult ja paremalt küljelt mao kerega röövlindu (Nikulitse 1987: 154–155). Beitšenist (Rumeenia) pärit kuldse kiivri vasakul küljel paiknevad linnupeaga maod vertikaalselt, nende vahel on aga kujutatud oina pead (Nikulitse 1987: 129). Lind-mao kujutist võib kohata sküütide kunstis: 4. sajandist eKr pärit Homina matusekoht (Opperman 1984: 126),

- sarvilised kotkasgreifid Amu-Darja panustest 4.–2. sajand eKr (Rudenko & Rudenko 1949: 24).
- ⁸ Ekliptika poolus on seotud pretsessiooniga – kevadise pööripäeva punkti liikumisega ekliptikal (Pahhomov 2001). 2. sajandil eKr avastas pööripäeva pretsessiooni kreeka astronoom Hipparchus (190–125 eKr), kuid mõned uurijad leiavad, et pretsessioon oli teada ammu enne teda. Giorgio de Santillana ja Hertha von Dechend (*Hamleti veski*, 1969) väidavad, et selle astronoomilise nähtuse tundmist kinnitab paljude rahvaste folkloor. Nad oletasid, et mütoloogilisi kujundeid tuleb mõista iidsete teadmiste osadena. Esmajärjekorras puudutavad need teadmised pööripäeva pretsessiooni, ajajärkude vahetumist ja katastroofilisi sündmusi, mis lõpetavad pretsessiooni täieliku tsükli (Santillana & Dechend 1977). Santillana ja Dechendi hüpotees sai terava kriitika osaliseks. Üks tõsisemaid õpetlasi, kes asus nende väiteid kontrollima, oli arheoastronoom Jane B. Sellers (Sellers 1992).
- ⁹ Vasak silm (kaetud) kujutab tõenäoliselt kuud, parem (lahti) päikest. Seda oletust kinnitab paljude rahvaste mütoloogiline pärimus. Võrdluseks: vanade egiptuse amuletide puhul tähendas parema ja vasaku silma kujutamine päikest ja kuud – jumala Amoni või jumalanna Ra silmad – nende pühaks loomaks peeti jäära (Šahnovitš 1971: 130; Frazer 1980: 469; Hornung 1971: 146).
- ¹⁰ Samalaadset pilti võib näha Egiptuse kunstis. Gleb Nossovski ja Anatoli Fomenko arvates kujutatakse Athribisest pärit sodiaakidel planeete lindudena. “Alumisel Athribise sodiaagil on Kaksikute tähtkuju paigutatud viis lindu: kaks lindu tõstetud käega inimese ühel küljel, kolm teisel. Tõstetud käega inimene sümboliseerib Egiptuse sodiaakides suvist pööripäeva. [...] Antud olukorras kaks planeeti ühel pool päikest, kolm teisel.” (Nossovski & Fomenko 2002: 166–167).
- ¹¹ René Guénon määratleb omfaalost (“maailma naba”) kui maailma keskpunkti ühte sümbolit iidsetes kultuurides, kuid omfaalose sümbol võis paikneda ka teatud piirkonna keskuseks peetud kohas (Guénon 1993: 125).
- ¹² Võrdluseks Letnitsa leiu puhul hirve ründav kotkapeaga greif (Oppermann 1984: 142). Loomade võitluse kompositsioon sküütide kunstis: kotkapeaga greif tungib kallale mägilambale Pazõrõki kurgaanis (Rudenko jt 1949: 55); põder kotka küünistes Amu-Darja leius (Rudenko jt 1949: 24), hirve pead lõhki rebiv greif Tšertomlõki kurgaanis (Aleksejev & Murzin & Rolle 1991: 12).
- ¹³ Vrd Põhja-Bulgaarias Rogozeni aarde (5.–4. sajand eKr) hõbekarikas: sarviline lind kannab küünte vahel jänest ja nokas kala (Nikolov 1986: 38); sama stseen on ka Rumeeniast Peretist pärit kiivril (Nikulitse 1987: 129); Adžigola hõbekarikal kannab samalaadne sarviline lind lammast (Mongait 1974: 318). Teistest kultuuridest: sarmaatia pandlal hoiab röövlind küünte vahel kitse (Zavituhhina 1977: 69); küünte vahel gaselli hoidev kotkas on sassaanide ajastu esemetel (Bongard-Levin 1989: 160, 161), burjaadi šamaanipärimuses kannab kotkas küünte vahel lammast (Eliade 1951: 69).
- ¹⁴ Et see loom kuulub Hermesele või tal on temaga vahetu side, võib järeldada protoomi vasakul küljel kujutatud heeroldikepist – Hermese atribuudist. Vrd: Kesk-Bulgaariast Gradnitsast leitud pronkskael on kõrvuti kujutatud lambapea ja heeroldikepp – Hermese atribuut (Miltšev 1977: 64). Maailmapuu enda meditatiivsest funktsioonist vt Jevsjukov 1988b: 53.
- ¹⁵ Vrd maailmapuu zoomorfiseerimist hobuse kujul traaklaste puhul (Fol 1986: 145).

- ¹⁶ Serbia kirdeosas tuuakse jüripäeval lambakari varahommikul välja eesotsas kõige vanema oinaga, kelle parema sarve peal põleb küünal. Pärast peidetakse see küünal ära ja kasutatakse seda haigete lammaste ravimisel (Koleva 1981: 56). Bulgaaria muinasjutus viskavad vennad püha Jüri kaevu, mille põhjas elab kaks lammast – valge ja must. Must lammast viib ta “musta maailma”, kus ta päästab linnupojad mao käest. Selle eest viib lind ta “valgesse maailma” (SNU 1889: 118–120).
- ¹⁷ Vrd Bosilegradi (Ida-Serbia) mõistatust päikesest: “Заклаа овен на долньата планина, просипа кръвта на горньата планина” [Lammast tapeti madalal mäel, aga ta veri voolas alla mööda kõrgemat mäge] (*Глас на българите в Сърбия* [Bulgaaria hääл Serbias] 1, nr 1, 22.10.1995, lk 29).
- ¹⁸ Valahhid (*влохи, влахи, волхва*) – rumeenlaste esivanemad, geedi-daaklaste järeltulijad (Potebnija 1865).
- ¹⁹ Jäär on Piiblis ohvriloom (vrd 2 Ms 29: 15–16, 18; 3 Ms 8: 18, 20–22; 9: 2, 4; 14: 13; 2 Aj 29: 22, 32). Kristlikus ikonograafias kujutatakse Kristust mõnikord ohvritalena. Kristuse kujutamise jäära või tallega õlul põhineb ettekujutusel Vana-Kreeka jumalast Hermesest kui karja kaitsjast (Prieur 1993: 20–22; Cooper 1993: 143). Kosmoloogilist ühest tsoonist teise ülemineku kujundit dubleerib kosmogooniline reministsents esmasohvrast. Nagu märgib Tatjana Tsvijan: “põhimüüdi skeemi kohaselt toodi esmasohver kosmilise harmoonia säilitamiseks ja ohver omandas sellega universaalse ajavälise iseloomu” (Tsvijan 1989: 129).

Kirjandus

- Akišev 1984 = Акишев, Алишер. *Искусство и мифология саков*. Алматы: Наука.
- Aleksejev & Murzin & Rolle 1991 = Алексеев, Андрей & Мурзин, Вячеслав & Ролле, Рената. *Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- Bickerman 1975 = Бикерман, Элиас. *Хронология древнего мира: Ближний Восток и античность*. Москва: Наука.
- Bongard-Levin 1989 = Бонгард-Левин, Григорий. *Древние цивилизации*. Москва: Мысль.
- Chevalier & Gheerbrant 1996 = Шевалие, Жан & Геербрант, Ален. *Речник на символите 1–2*. София: Петриков.
- Cooper C 1993 = Купър, Джан К. *Илюстрирана Енциклопедия на традиционните символи*. София: Петър Берон.
- Danov 1969 = Данов, Христо. *Древна Тракия*. София: Наука и изкуство.
- Domaradski 1984 = Домарадски, Мечислав. *Келтите на Балканския полуостров: IV–I в. Пр.н.е.* София: Наука и изкуство.
- Eliade 1951. *La chamanisme et les techniques archaïques de l'extase = Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. Paris: Payot.
- Eliade 1995 = Элиаде, Мирча. *Аспекты мифа*. Москва: Инвест-ППП.

- Eliade 1998 = Элиаде, Мирча. *Миф о вечном возвращении*. Миф, религия, культура. Санкт-Петербург: Алетея.
- Fol 1986 = Фол, Александър. *Тракийският орфизъм*. София: Университетско издателство Св. Кл. Охридски.
- Fol 1998 = Фол, Александър *et al.* *Човекът във видове време*. София: Университетско издателство Св. Кл. Охридски.
- Frazer 1980 = Фрэзер, Джеймс Джордж. *Золотая ветвь*. Москва: Политиздат.
- Gerassimov 1960 = Герасимов, Тодор. Келтски култови фигури от България. *Известия на Археологическия институт (ИАИ) 23*. София: БАН, lk 165–204.
- Gerov 1961 = Геров, Борис. *Проучвания върху западнотракийските земи през римско време = Untersuchungen über die westthrakischen Länder in römischer Zeit I*. Годишник на Софийския университет, филологически факултет (1959–1960) 54: 3. София: Наука и изкуство, lk 155–406.
- Guénon 1993 = Генон, Рене. Царь мира: Представления об Агартхе на Западе. *Вопросы философии 3*, lk 97–133.
- Hazanov 1975 = Хазанов, Анатолий. *Золото скифов*. Москва: Советский художник.
- Hawkins & White 1984 = Хокинс, Джеральд & Уайт, Джон. *Разгадка тайны Стоунхенджа*. Москва: Мир.
- Hesiodos 1982. Works and Days. Hesiod. *The Homeric Hymns: And Homerica*. The Loeb classical library 57. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press & London: Heinemann.
- Hornung, Erik 1971. *Der Eine und die Vielen: Ägyptische Gottesvorstellungen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Jevsjukov 1988a = Евсюков, Валерий. *Мифы о вселенной*. Новосибирск: Наука.
- Jevsjukov 1988b = Евсюков, Валерий. *Мифология китайского неолита по материалам росписей на керамике культуры Яншао*. Новосибирск: Наука.
- Koleva 1981 = Колева, Татьяна. *Гергьовден у южните славяни*. София: БАН.
- Levin 1982 = Левин, Владимир. *Свидетели из Каповой пещеры*. Москва: Детская литература.
- Lossev 1957 = Лосев, Алексей. *Античная мифология в ее историческом развитии*. Москва: Учпедгиз.
- Marazov 1992a = Маразов, Иван. *Видимият мит: Изкуство и митология*. София: Христо Ботев.
- Marazov 1992b = Маразов, Иван. *Мит, ритуал и изкуство у траките*. София: УИ Св. Климент Охридски.
- Mikov 1932–1933 = Миков, Васил. *Келтски находки у нас*. Българска историческа библиотека V: 1. София: София-прес.

- Miltšev 1977 = Милчев, Атанас. О культуре Сабазия в Нижней Мезии и Фракии. *Вестник древней истории* 2, lk 58–76.
- Mitova-Džonova 1983 = Митова-Джонова, Димитрина. *Археологически паметници от Пернишки окръг*. София: ДИ Септември.
- Mongait 1973 = Монгайт, Александр. *Археология Западной Европы: Бронзовый и железный век*. Москва: Наука.
- Morozov 1997–2004 = Морозов, Николай. *Христос 1–7*. Москва: Крафт+Леан.
- Nesterov 1990 = Нестеров, Сергей. *Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья*. Новосибирск: Наука.
- Nikolov 1984 = Николов, Богдан. *Криводол: древни култури*. София: ДИ Септември.
- Nikolov 1986 = Николов, Богдан. Чашите от Рогозенското съкровище. *Изкуство* 6, lk 37–40.
- Nikulitse 1987 = Никулицэ, Иван. *Северные фракийцы в 6–1 вв. до н. э.* Кишинев: Штилица.
- Nossovski & Fomenko 2002 = Носовский, Глеб & Фоменко, Анатолий. *Новая Хронология Египта: Астрономическое датирование памятников Древнего Египта: Исследования 2000–2002 годов*. Москва: Вече.
- Onians, Richard Broxton 1989. *The Origins of European Thought about the Body, the Mind, the Soul, the World, Time, and Fate: New Interpretations of Greek, Roman and Kindred Evidence also of Some Basic Jewish and Christian Beliefs*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Opperman, Manfred 1984. *Thraker zwischen Karpatenbogen und Ägäis*. Leipzig: Urania.
- Ovidius 1977 = Овидий Назон, Публий. *Метаморфозы*. Библиотека античной литературы. Москва: Художественная литература.
- Pahhomov = Pakhomov, Vladimir 2001. *The Mystery of the Calendar – The Message to the Unborn*. Perth (Australia): Xerostar Holdings.
- Plutarchos 1978 = Плутарх. Моралии: Об “Е” в Дельфах. *Вестник древней истории* 1, lk 235–252.
- Potebnija 1865 = Потебня, Александр. *О мифическом значении некоторых обрядов и поверий*. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете 1865 года 2–3. Москва.
- Prieur 1993 = Приор, Жан. *Универсальные символы*. София: Гуторанов и син.
- Radonov 1965 = Радонов, Здравко. Култови паметници в окръжния музей в Перник. *Археология* VII: 4, lk 47–53.
- Rajevski 1977 = Раевский, Дмитрий. *Очерки идеологии скифо-сакских племен: Опыт реконструкции скифской мифологии*. Москва: Наука.
- Rajevski 1985 = Раевский, Дмитрий. *Модель мира скифской культуры: Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н.э.* Москва: Наука.

Rudenko & Rudenko 1949 = Руденко, Сергей & Руденко, Нина. *Искусство скифов Алтая*. Москва: Гос. музея изобразит, иск. им. А. С. Пушкина (ГМИИ).

Santillana, Giorgio de & Dechend, Hertha von 1977. *Hamlet's Mill: An Essay on Myth and the Frame of Time*. Boston: Godine.

Selešnikov 1985 = Селешников, Семен. *История календаря и хронология*. Москва: Наука.

Sellers, Jane B. 1992. *The Death of Gods in Ancient Egypt: The death of gods in ancient Egypt: An Essay on Egyptian Religion and the Frame of Time*. London & New York: Penguin Books.

Sivkov, Nikolai 2005. A Thracian Lunisolar Calendar. *Aerospace Research in Bulgaria* 20, lk 353–359.

Smirnov 1964 = Смирнов, Константин. *Савроматы: Ранняя история и культура сарматов*. Москва: Наука.

SNU 1889 = Шишманов, Иван *et al.* (toim). *Сборник за народни умотворения, наука, и книжнина (СбНУНК)*. София: Министерството на народното просвещение.

Šahnovitš 1971 = Шахнович, Михаил. *Первобытная мифология и философия*. Ленинград: Наука.

Zamarovski 1994 = Замаровский, Войтех. *Боги и герои античных сказаний: Словарь*. Москва: Республика.

Zavituhhina 1977 = Завитухина, Мария. К вопросу о времени и месте формирования Сибирской коллекции Петра I. Комелова, Галина (toim). *Культура и искусство Петровского времени: Публикации и исследования: Гос. Эрмитаж*. Ленинград: Аврора, lk 63–69.

Zehren 1976 = Церен, Эрих 1976. *Лунный Бог*. Москва: Наука.

Tsivjan 1984 = Цивьян, Татьяна. Змея=Птица: К истолкованию тождества. Путилов, Борис *et al.* (toim). *Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов: Сборник статей*. Ленинград: Наука, lk 47–56.

Tsivjan 1989 = Цивьян, Татьяна. Образ и смысл жертвы в античной традиции (в контексте основного мифа). Нерознак, Владимир (toim). *Палеобалканистика и античность: Сборник научных трудов*. Москва: Наука, lk 119–131.

Varro = Marcus Terentius Varro 1963 = Варрон Марк Теренций. *Сельское хозяйство*. Москва & Ленинград: Изд-во АН СССР.

Summary

Time and Cosmos: A Zoomorphic Cosmological Monument of the Late Antiquity

Nikolai Sivkov

Key words: calendar, centre of the ecliptic, constellations, North Pole, protome of the ram

The protome of the ram from West Bulgaria is a lunisolar calendar of parapegmatic type from the period of antiquity (2nd–4th century AC), which imparts encoded calendrical, cosmological and cosmogonic information.

On the protome there are marked synodic, sidereal, and draconic months; lunar, solar and draconic years, as well as different time periods – seasons and cycles. One of the images on the protome's body can be interpreted as an image of the Draco constellation around the fixed point of the North Pole in the centre of the ecliptic. The symbols of seven luminaries – the Sun, the Moon and five planets – which were known at the beginning of the first millennium are also featured on the protome.

In the context of the monument, the presence of the astronomical concept of the world axis and the centre of the ecliptic means that the creators of the ram's protome perceived it as an omphalos, the sacred centre of the world, the zoomorphic model of the world mountain and the world tree. The suggestion is confirmed by the structural particularities of the protome, by the images of mythological characters and by scenes of cosmogonic motifs. The given artefact represents the conceptualisation of the world in a generalised, syncretised and interdisciplinary way through the language of astronomy, mythology and calendaristics.

In the period of antiquity, time and space were perceived as a united integer and as an endless divine beginning connected with the universe and its divine essence. The calendar is an attempt to comprehend the phenomenon of an infinite and cyclic time and use it in practice during the terrestrial life.